

Werklandschap van de eenentwintigste eeuw

Afscheid van het traditionele kantoor

Het kantoorgebouw wordt steeds meer losgekoppeld van het programma waaraan het een plek moet bieden. Dit heeft flexibele gebouwen tot gevolg, waarin een uitwisseling tussen wonen en werken tot de mogelijkheden behoort. Het is echter de vraag of deze ontwikkeling architectuur oplevert. In veel gevallen is de opdrachtgever van de gebouwen niet de gebruiker. De geschiedenis leert, dat dit bij alle interessante gebouwen in het verleden wel het geval was. De opkomst van andere soorten werkplekken biedt echter nieuwe architectonische mogelijkheden. **Bart Reuser**

De werkomgeving staat voor meer dan de helft van de beroepsbevolking gelijk aan een kantooromgeving. Het kantoor is als gebouwvorm niet meer weg te denken uit het stedelijke landschap. Het heeft zich verweven met de rafelranden van de stad, met de afslagen van de snelwegen en met de infrastructurele knooppunten en de stedelijke centra. Het is dan ook vreemd om te bedenken dat het kantoor aan het begin van de vorige eeuw nauwelijks bestond. De verandering van een agrarische naar een industriële maatschappij leidde tot een verschuiving in de werksituatie. De arbeid die tot die tijd was gemengd met de huiselijke omgeving, werd onttrokken aan de thuissituatie. Hiermee werd een periode ingeluid waarin werken en wonen twee gescheiden fenomenen zijn. Het grootschalig georganiseerde arbeidsproces vroeg om een opsplitsing van werkzaamheden in deelaspecten. Onder andere ontstond de vraag naar meer administratief werk en daarmee de behoefte aan een geschikte omgeving voor deze bezigheid. Het woord kantoor, afkomstig van het Franse woord 'compter' (rekenen), staat symbool voor 'de plek waar wordt gerekend'.

De echte groei van het kantoor liet echter een flinke tijd op zich wachten en kwam pas na de tweede wereldoorlog op gang. Met de opkomst van de zakelijke dienstverlening waren kantoorwerkzaamheden niet langer onderdeel van een bedrijf maar vormden ze het bedrijf zelf. De groei van kantorenvoorraad was niet meer te stuiten. Het kantoor werd nagenoeg synoniem met werken.

Nu is de aanduiding 'kantoor' een breed begrip. Het kantoor kent sterk uiteenlopende typen en heeft door de jaren heen diverse ontwikkelingen meegemaakt. Deze hebben een hele serie typologische en architectonische verschuivingen

teweeg gebracht. De basis van de kantoorinrichting kent twee oervormen die in ruimtelijke verschijning elkaars tegenpolen zijn, namelijk het cellenkantoor en het open kantoor.² Het cellenkantoor is opgebouwd uit kleine eenheden, die qua ruimte en positie in het gebouw sterk samenhangen met de status van de werker. Daar tegenover staat het open kantoor, dat zich kenmerkt door een grote ruimte waarin de bureaus netjes zijn geordend, veelal in de richting van de volgende hiërarchie, belast met controle. Ofschoon de ruimtelijke verschijningsvorm van deze typen ver uiteen ligt, is de grondslag voor beide gelijk: een verticale en hiërarchische bedrijfsstructuur die tot aan de tweede wereldoorlog bleef bestaan.

In 1963 kondigde de ontwikkeling van het 'Bürolandschaft'³ een verandering aan die in de jaren zeventig in Nederland doorbrak onder de naam kantorenlandschap. Dit was het begin van het zogeheten postindustriële tijdperk, een term

die "verwijst naar het toenemende gewicht van diensten en niet industriële activiteiten in de hoogontwikkelde economieën. In de bedrijfsvoering is sprake van een duidelijke trendbreuk. Er treedt een ontwikkeling op naar decentralisering, egalisering van werkverhoudingen en flexibilisering van werkprocessen en organisatiestructuren."⁴ Men komt tot het inzicht dat de productiviteit van de werknemers gebaat is met hun onderlinge interactie. Dit brengt een grote verandering in de werksituatie met zich mee. De verticale organisatie wordt vervangen door een horizontale waarin de werknemer grotere verantwoordelijkheden krijgt.

Het kantorenlandschap, ook wel de kantoor tuin genoemd, is een variant op het open kantoor en ging uit van enorme vloeroppervlaktes waarop de verschillende werkplekken met het oog op de onderlinge werkrelaties werden ingericht. Na de kantoor tuin hebben verschillende nieuwe concepten het licht gezien. Het groepskantoor in de jaren tachtig ging uit van teamwerk en kan worden gezien als een combinatie van een open kantoor en kleine cellen. Tenslotte hebben de jaren negentig het combinatiekantoor opgeleverd, waarin beide typen zijn vertegenwoordigd.⁵

Ofschoon deze ontwikkelingen grote veranderingen met zich mee brachten, hadden ze ook een gezamenlijke noemer. Het beginpunt ervan is de flexibilisering die een leidmotief is geworden in de economische organisatie.

Anonieme gebruikers

De vraag is of deze flexibilisering zich voortzet in de huidige maatschappij en of de bestaande typologie een antwoord kan bieden op de veranderende vraag. Onder de pakkende titel Kantoren bestaan niet meer bracht Erik Veldhoen in 1995 een boek uit dat een visie hierop geeft. Volgens hem gaat de informatierevolutie ervoor zorgen "dat we onze werkprocessen volstrekt anders gaan inrichten".⁶ En wel "met meer zelfwerkzaamheid maar met een andere vorm van support, met minder management lagen maar met een andere managementstijl, met meer individuele verantwoordelijkheden en met meer vrijheid voor medewerkers om te kiezen waar en wanneer men werk gaat verrichten". Daarbij onderscheidt hij flexibiliteit als een van de aspecten die maatgevend is, maar waarschuwt hij vooral beleggers voor marktconformiteit die "redelijk ongenueanceerd wordt vertaald naar standaardisering".

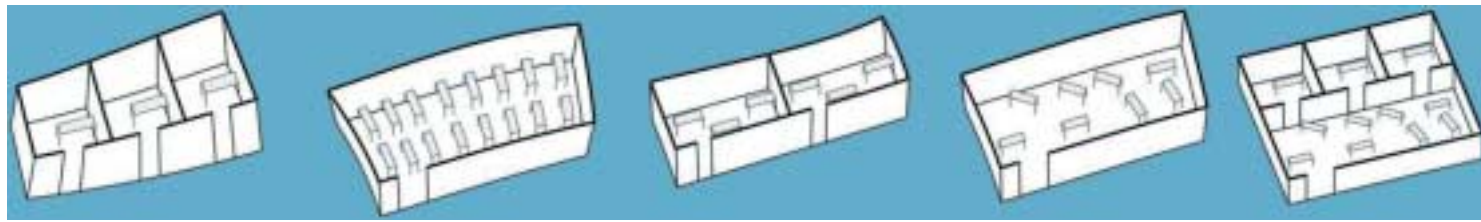
Toch is dat inmiddels de heersende tendens. In de huidige kantorenbouw is de aandacht verschoven naar de anonieme gebruikers. Bedrijven bestaan uit zelfstandige businessunits die hun eigen begroting hebben. Het is niet meer nodig om als bedrijf een eigen kantoor te hebben. Als het effectiever is, kan de benodigde ruimte ook worden gehuurd. Als ge-

volg hiervan ontstaan flexibele gebouwen die als container dienen voor steeds andere huurders en veranderende samenstellingen. De ontwikkeling van de werkplek is aan het einde van de vorige eeuw steeds meer verschoven van de ontwikkeling van een uitzonderlijk gebouw voor een specifiek bedrijf naar de ontwikkeling van een generiek gebouw voor een groot aantal verschillende gebruikers. Werkgebouwen worden containers voor een veranderende situatie, die voldoen aan standaard maten voor grote flexibiliteit en lange levensduur.

Deze flexibilisering heeft zich in de laatste jaren zo ver doorgezet dat de nieuwste generatie gebouwen onafhankelijk is

Kantoortypologie: cellenkantoor, kantoorlandschap, teamkantoor, open kantoor, coconkantoor. Afbeelding Thijs Pulles

geworden van haar programma. In de woningbouw is dezelfde tendens zichtbaar als in de kantoren. De gebruiker (bewoner) is veel diverser geworden dan de simpele bevolkingsindelingen doen vermoeden. De woningbouw speelt daar op een vergelijkbare manier op in door aanpasbare woningen te maken, zoals lofts en één tot vijf kamerwoningen die kunnen veranderen. Met die ontwikkeling is de uitwisselbaarheid van wonen en werken veel dichterbij gekomen. Een aantal vernieuwende woon/werk concepten zoals het Multifunk gebouw⁷ dat ANA op IJburg realiseert en het Solid concept van Frits van Dongen, zijn voorlopers hierin.

Met de huidige malaise op de kantorenmarkt is dat een goed vooruitzicht. De potentie die programma's hebben om in elkaar over te lopen biedt de mogelijkheid om niet alleen van gebruiker maar ook van programma te wisselen. Daar moet in het ontwerp echter wel rekening mee worden gehouden. Daarbij valt te denken aan meervoudige ontsluitingen, een flexibel leidingverloop, een grote verdiepingshoogte, in kleine units te regelen klimaatbeheersing met de bijbehorende mogelijkheid om de ramen te openen. Opvallend is dat deze ontwikkeling de nodige heilige huisjes in de woningbouw omverwerpt. Zo keert de dragende gevel terug en zijn grotere overspanningen mogelijk, evenals kolomstructuren. Anderzijds heeft dit implicaties voor de investeringen in de toekomst en voor de vrijheid van het gevelontwerp. De opgave om tot interessante architectuur te komen wordt er daarmee niet gemakkelijker op. De kans dat de scheiding tussen werken en wonen de komende eeuw zal oplossen, wordt echter wel steeds groter.

Opdrachtgever als gebruiker

De hoogtepunten uit de geschiedenis van de kantorenbouw zijn nagenoeg zonder uitzondering gebouwd voor een opdrachtgever die zelf ook de gebruiker was. In een overzicht

dat Max Risselada heeft gemaakt van de meest besproken gebouwen van de vorige eeuw⁸, prijken het Scheepvaarthuis voor de Amsterdamse rederijen (Johan van der Mey, 1916), het hoofdkantoor voor de Nederlandse Handelsmaatschappij (Karel de Bazel, 1926), het hoofdkantoor voor Hoogovens (Willem Dudok, 1951) en het gebouw voor Centraal Beheer (Herman Herzberger, 1972). Zonder uitzondering versterkten deze gebouwen middels hun architectonische expressie het imago van het bedrijf. Pas in 1988 kwam het eerste generieke kantoor langs, het gebouw aan de Willemswerf van Wim Quist. Ook daarna volgden weer gebouwen waarbij de opdrachtgever een belangrijke rol speelde, met als hoogtepunt het gebouw voor de VPRO door MVRDV (1996).

Indien er een relatie bestaat tussen de ambitie van een bedrijf en de architectonische betekenis van het gebouw, dan is de ontwikkeling van steeds meer gebouwen zonder een opdrachtgever die tevens de gebruiker is een twijfelachtige ontwikkeling. Ook is het de vraag of de grote vernieuwingen in de maatschappij samengaan met de trend van flexibilisering en de ontwikkeling van steeds betere en duurzamere containers. Veldhoen geeft aan dat er veel verdergaande oplossingen zijn: "een goede marktconformiteit zal gevonden worden door het type gebouwstructuur in combinatie met het type locatie".

Als het principe van verdergaande flexibiliteit meer inhoudt dan het flexibel maken van gebouwen en ook de organisatie van werk en bedrijven betreft, dan rijst de vraag of het kantoor op zijn retour is. De studie *Het werklandschap van de eenentwintigste eeuw*⁹ gaat daar dieper op in. De informatie-maatschappij leidt er toe dat verouderde organisatievormen plaats maken voor flexibele netwerken, waarin grote en kleine ondernemingen met elkaar vervlochten raken. In dit hiërarchieloze systeem zijn vele vormen van zowel werknemer- als werkgeverschap mogelijk.

MIND WORKER: een klooster van de eenentwintigste eeuw waarin het individu gedurende een langere periode de afzondering vindt die nodig is voor reflectie en zelfontplooiing.

Afbeelding NEXT architects

TEAM PLAYER: de plek voor langere ontmoetingen in de weidheid van het landelijke gebied. In project- of trainingsboerderijen ver van het dagelijkse leven wordt de projectgroep een team.

Afbeelding NEXT architects

De rol van werkgever zal worden overgenomen door initiatiefnemers die per project een team formeren. Een dergelijke werkwijze vraagt in toenemende mate om flexibiliteit. Het bezit van bedrijfsvastgoed hoort hier niet bij. Werkplekken kunnen worden gehuurd van daarin gespecialiseerde bedrijven. De diverse taken die momenteel in kantoren plaatsvinden, hoeven niet meer onder een dak te worden geconcentreerd, maar kunnen zich voegen naar eisen met betrekking tot locatie, bereikbaarheid en voorzieningen. Het kantoorgebouw zoals we het nu kennen zal daarmee verdwijnen en uitsluitend vallen in een hele reeks van nieuwe werkplekken, elk met hun eigen voordelen.

Om meer zicht te krijgen op deze differentiatie aan werkplekken moeten eisen aan de nieuwe werksituaties worden gesteld. De belangrijkste daarvan zijn creativiteit, ontspanning, bereikbaarheid, contact, publiek domein, tijd en zelfontplooiing. Aan de hand van deze parameters kan een reeks aan nieuwe typologieën ontstaan.

Bereikbaarheid kan voor een korte ontmoeting van groot belang zijn, terwijl voor een langere workshop liever de afstand wordt opgezocht, weg van de versnelling naar een plek die onbereikbaar is. Terwijl in het eerste geval een plek langs de hoofdinfrastructuur van belang is, zoekt men in het tweede geval een landschappelijke omgeving op. Door de toegenomen communicatievormen kan overal worden gewerkt. Dat betekent dat veel mensen reizend werk verzetten, maar ook niet altijd op pad hoeven. De relatie met de woonplek wordt daarmee versterkt. Werkgebouwen die door individuen worden gehuurd in plaats van door bedrijven, lijken daarmee een nieuwe kans te hebben. De zogenaemde 'home trainer' is daar een voorbeeld van. Dit is een klein werkgebouw in een woonwijk, flexibel te huren door bewoners.

Nieuwe parameters zoals de mate van publiekheid, creatieve potentie, de mogelijkheid tot onverwachte fysieke ontmoetingen of het integreren van ontspanningsactiviteiten, kunnen nieuwe gebouwen opleveren. Wonen, werken en recreëren zullen niet langer als tegenstellingen worden opgevoerd, maar een samenhangend ruimtelijk systeem gaan vormen. De flexibele container die momenteel in zijn geperfectioneerde vorm het daglicht ziet, zal hierdoor niet verdwijnen. Met haar vrije indeling en lange levensduur kan het een grote diversiteit aan programma's opnemen om de tand des tijds te weerstaan.

NET WORKER: de kruising tussen het kantoor en het grand café: een werkomgeving in het publieke domein waar de juiste combinatie van ontmoeting en ontspanning de creativiteit stimuleert.

Afbeelding NEXT architects

ROAD RUNNER: de ontmoetingsplek met een adres aan de snelweg voor een optimale bereikbaarheid. Voor de korte afspraken en het face-to-face contact. Afbeelding NEXT architects

HOME TRAINER: de vaste basis: werkhuisen in de woonwijk waar het individu zijn eigen plek heeft in de nabijheid van de eigen woning. Zij vormen de knooppunten van de sociale cohesie in de wijkstructuur. Afbeelding NEXT architects

- 1 H. Klomp; J. Post., *Een gebouw als prototype van een nieuw milieucconcept*, SEV 1999.
- 2 Ir. Thijs Pulles, *What's in a box*, onderzoek naar de ontwikkeling van kantoorgebouwen door afstudeerders van de TU Delft, hoofdstuk 1.
- 3 Bureaulandschap, ontwikkeld door het Quickborner-team, een architectensamenwerkingsverband uit Duitsland.
- 4 Ewout H.P. Frankema, *Kantoorinnovatie in economisch perspectief*, Kenniscentrum Center for People and Building.
- 5 Zie: *What's in a box*, TU Delft 2003.
- 6 Erik Veldhoen, *Kantoren bestaan niet meer / versie 2.0*, 1998, Uitgeverij 010
- 7 *Multifunk*, studie naar multifunctionele en flexibele gebouwen van ANA architecten in opdracht van Lingotto vastgoed, 2001.
- 8 *Architecture in the Netherlands*, most "talked about" developments and projects, as these were presented and discussed in the media or subsequently tracked down by research.
- 9 Zie: *Werklandschap van de 21e eeuw*, samenwerkingsproject van NEXT architects, Rink Drost, Claudia Linders, Joost Mulders en Erik Wiersema in het kader van de Oscar award 2002 van het CUR netwerk.